

Różnice związane ze wspomnieniem świętych na proskomidii. Analiza rozbieżności współczesnych liturgicznych praktyk z perspektywy potrzeb Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego

ks. Marek Ławreszuk

Katedra Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku
xmlawreszuk@gmail.com

Rev. Marek Ławreszuk, *Differences associated With the Commemoration of the Saints During the Proskomidia. The Analysis of Discrepancies in Contemporary Liturgical Practices from the Perspective of the Needs of the Polish Autocephalous Orthodox Church*, Elpis, 16 2014: 87-94.

Abstract: The structure of the Proskomidia, its historical development and contemporary practice has already been the subject of many works. The purpose of this article is not to describe the Proskomidia's structure, but to focus on showing the differences associated with the commemoration of saints. This work does not show the entire course of the Proskomidia, but focuses on showing changes in individual local practices and will provide a proposal to amend the currently existing list of saints commemorated during the Proskomidia in the Polish Autocephalous Orthodox Church with the names of local saints.

Streszczenie: Struktura Proskomidii, jej historyczny rozwój i współczesna praktyka były już tematem wielu prac. Zadaniem niniejszego artykułu nie jest opisywanie schematu sprawowania proskomidii, lecz skupienie się na ukazaniu różnic związanych ze wspomnieniem imion świętych. Niniejsza praca nie ukaże całego przebiegu proskomidii, lecz skupi się na ukazaniu zmian w poszczególnych lokalnych praktykach oraz wskaże propozycję uzupełnienia aktualnie istniejącego w Polskim Autokefalicznym Kościele Prawosławnym schematu proskomidii o imiona lokalnych świętych.

Keywords: liturgy, proskomidia, commemoration of the saints, Angels, Theotokos, Holy Cross, local saints

Słowa kluczowe: liturgia, proskomidia, wspomnienie świętych, Anioły, Bogurodzica, Krzyż, lokalni święci

Wprowadzenie

W praktyce liturgicznej Cerkwi prawosławnej możemy zaobserwować różnice związane z wyjmowaniem cząsteczek z trzeciej prosfory w czasie Proskomidii. W wyniku rozwoju tradycji liturgicznej, w trakcie Proskomidii, po przygotowaniu chleba eucharystycznego, wyjmowane są z prosfor cząsteczki w intencji świętych oraz żyjących i zmarłych członków wspólnoty. Dokonywane w czasie Proskomidii wspomnienie świętych, żywych i umarłych pojawia się po raz pierwszy w drugim tysiącleciu. Świadczenia o wspomnieniu świętych z wyjęciem w ich intencji cząsteczki z prosfory są obecne w liturgicznych słowiańskich rękopisach XIV w.¹, jak również w greckich zabytkach z XI w., gdzie znajdujemy odpowiedź chartofilaksa Piotra na pytanie, czy możliwe jest sprawowanie Liturgii na jednej prosforze, a także komentarze Mikołaja Gramatyka (+1114)². Reguła sprawowania Proskomidii ze wspomnieniem świętych, pojawia się w rękopisie Kormczej z XII-XIII w. (Bibl. Watykańska nr 1167)³. W XIV w., w wyniku pojawienia się „Diataksis” patriarchy Filoteusza, liturgie zyskują bardzo wnikliwe i skrupulatne adnotacje dotyczące ich sprawowa-

nia, a także po raz pierwszy opis proskomidii. Już od XIII w. rozpoczyna się komplikowanie schematu proskomidii powodowane pojawieniem się wyjmowaniem cząstek⁴. Wśród słowiańskich rękopisów opisujących rozwiniętą proskomidię, S. Muretov wymienia m.in. następujące zabytki XII w.: SINOD nr 605/342 (karty 2-10), SINOD nr 604/343, Biblioteki Akademii Duchownej w Petersburgu (dawna Sofijska) nr 518 oraz kolejne XIV w.: SINOD nr 598/345, Tipografii nr 127, nr 128, Rumjanceva nr 398 i późniejsze⁵. W trakcie proskomidii, obok chleba eucharystycznego pojawiają się wyjęte z innych prosfor cząstki „na wspomnienie” świętych Starego i Nowego Testamentu oraz członków wspólnoty – żywych i umarłych⁶.

Nie zatrzymując się na rozbieżnościach dotyczących niezbędnej ilości prosfor dla sprawowania Eucharystii⁷, w niniejszym tekście ukażemy porządek wspominania imion świętych w czasie Proskomidii. Zgodnie ze współczesną słowiańską praktyką, po przygotowaniu chleba eucha-

⁴ Petrovskij A. V., *Drevnij akt prinoshenija weshchestwa dlja tajnstva*, dz. cyt., s. 421.

⁵ Muretov S., *Posledovanie proskomidii, velikago vkhoda i prichashchenija v slawjano-russkich sluzhebnykh XII – XIV v.*, Moskwa 1897, s. III.

⁶ Zob. opis greckich i słowiańskich rękopisów zawierających schemat proskomidii w: Muretov S., *O pominowenii Bezplotnyh Sil na Proskomidii*, Moskwa 1897, s. 85-94.

⁷ Opisane m.in. w pracy Jarosława Charkiewicza: Charkiewicz J., *O wspominaniu świętych podczas proskomidii*, w: *Elpis. Czasopismo Teologiczne Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku*, 25-26 2012, s. 155-193.

¹ Petrovskij A. V., *Drevnij akt prinoshenija weshchestwa dlja tajnstva Eucharistii i posledovanie proskomidii*, w: *Hristianskoe chtenie*, 84 (3) 1904, s. 422-423.

² Zob. Petrovskij A. V., *Drevnij akt prinoshenija...*, dz. cyt., s. 423-425.

³ Petrovskij A. V., *Drevnij akt prinoshenija...*, dz. cyt., s. 426.

rystycznego oraz napełnieniu kielicha winem zmieszonym z wodą, kapłan wyjmuje cząsteczki na wspomnienie Bogurodzicy, następnie świętych, żyjących członków wspólnoty oraz tych, którzy zasnęli w Panu. Wspomnienie świętych, związane z wyjęciem cząsteczek z trzeciej prosfory, zostało w praktyce uporządkowane według określonego schematu. Pierwotnie przedstawiał on jedynie kolejność wspomnienia, aby z czasem przypisać poszczególnych świętych do jednej z dziewięciu grup, przy czym, po wspomnieniu każdej z nich wyjmowano cząsteczka. W ten sposób współczesna praktyka nakazuje wyjmowanie dziewięciu cząsteczek z trzeciej prosfory według następującego schematu: 1. Na wspomnienie św. Jana Chrzciciela, 2. Proroków, 3. Apostołów, 4. Świętych hierarchów, 5. Męczenników, 6. Świętych mnichów, 7. Świętych darmoleczących, 8. Joachima i Anny oraz świętych dnia i świątyni, 9. Autorów Liturgii – św. Jana Chryzostoma bądź św. Bazylego Wielkiego⁸.

Przedstawiony wyżej schemat jest wykorzystywany w powszechnej praktyce Kościoła prawosławnego, przy czym w lokalnych wspólnotach pojawiają się pewne różnice. Pierwsza różnica to wspomnienie sił bezcielesnych, które występuje w greckich liturgikonach, a które nie zostało przyjęte do praktyki słowiańskiej. Druga natomiast związana jest z wyszczególnieniem imion przypisanych do poszczególnych kategorii świętych.

1. Wspomnienie sił bezcielesnych

W greckich liturgikonach pierwsza cząsteczka jest wycinana w trakcie wspomnienia sił bezcielesnych. W odróżnieniu od słowiańskiej praktyki, w której wspomina się w tym momencie św. Jana Chrzciciela, w greckiej praktyce przy wyjęciu pierwszej części wspomina się „archaniołów Michała i Gabriela i wszystkie Niebiańskie Siły”, a imię św. Jana Chrzciciela wymienia się wraz ze starotestamentowymi prorokami podczas wyjmowania drugiej cząsteczki. Różnica związana z wygłoszeniem wspomnienia przy wyjęciu pierwszej cząsteczki pojawiała się również w najstarszych słowiańskich rękopisach⁹. Przedstawiona rozbieżność została dokładnie przedstawiona w pracach S. Muretova *O pominoventii Bezplotnyh Sil na Proskomidii, Istoricheskij obzor chinoposledovanija Proskomidii*¹⁰, a także w opracowaniach archim. K. Kerna¹¹, o. Paprockiego¹² i archim. R. Tafta¹³.

⁸ Zob. komentarz słowiańskiego służebnika z 1655 r. w: Muretov S., *O pominoventii Bezplotnyh Sil na Proskomidii*, Moskva 1897, s. 130-131.

⁹ (Zaharovich) Filaret, igumen, *Chin Liturgii sv. Ioanna Zlatoustago po izlozheniju staropechatnyh, novoispravlenago I drevnepismennyh sluzhebnykh*, Moskva 1899, s. 46.

¹⁰ Muretov S., *O pominoventii Bezplotnyh Sil na Proskomidii*, Moskva 1897; Muretov S., *Istoricheskij obzor chinoposledovanija Proskomidii*, Moskva 1895.

¹¹ Kern K., *Evharistija*, Moskva 1999 (wyd. I: Parizh: YMCA-Press 1947).

¹² Paprocki H., *Misterium Eucharestii. Interpretacja genetyczna liturgii bizantyjskiej*, wyd. WAM, Kraków 2010, s. 127-130;

¹³ Taft R. F., *The Precommunion Rites*, Roma 2000; Taft R. F., *Water into Wine. The Twice-mixed Chalice in the Byzantine Eucharist*, w: Muséon, 100 1987, s. 323-342; Taft R. F., *A history of the Liturgy of St. John Chrysostom. Volume V. The Precommunion Rites*, Roma Pontificio Instituto Orientale

Kwestia zróżnicowania, obecnie nie podnoszona w dyskusjach Kościołów lokalnych, została wyrażona przez arcybiskupa Bazylego (Kryvosheina) następującym stwierdzeniem: „praktyka rosyjska wyraża bardziej antropocentryczne pojmowanie zbawienia, podczas gdy grecka bardziej podkreśla jego kosmiczny charakter”¹⁴.

2. Imiona świętych wymieniane w trakcie Proskomidii

Zarówno historyczne jak i współcześnie wykorzystywane teksty Proskomidii wskazują na różnice dotyczące świętych wspominanych przy wyjmowaniu cząsteczek z trzeciej prosfory. Zróżnicowanie te związane jest, według archim. K. Kerna, z przeznaczeniem tekstu liturgicznego dla konkretnego Kościoła lokalnego. Wspomnienie świętych w czasie Proskomidii nie odnosi się bowiem do całego dyptychu świętych, lecz w każdej lokalnej tradycji było związane ze szczególnie czczonymi postaciami Kościoła lokalnego¹⁵.

W czasie wyjmowania trzeciej cząsteczki służebnik wskazuje na wspomnienie apostołów Piotra i Pawła oraz pozostałych apostołów. Liturgikony greckiej tradycji wyszczególniają ich poprzez stwierdzenie: „spośród dwunastu” oraz „spośród siedemdziesięciu”. Tradycja jerozolimską do grona dwóch wymienionych z imienia apostołów dodaje imię św. apostoła Jakuba, „brata Pańskiego i pierwszego hierarchę jerozolimskiego”¹⁶. Współczesna grecka redakcja uzupełnia te wspomnienia o wszystkich „równych apostołom”, tj. oświecicieli i hierarchów misjonarzy (gruzińska Nina, słowiański Cyryl i Metody, Włodzimierz, Olga itd.)¹⁷.

Czwarta cząsteczka związana jest z imionami świętych biskupów co jeszcze bardziej podkreśla lokalne zróżnicowanie tradycji. W każdym z miejscowych Kościołów wspomniani są ci hierarchowie, którzy byli z nią związani.

Piąta cząsteczka kładziona jest na dyskosie w trakcie wspomnienia św. męczenników. We wszystkich współczesnych praktykach schemat tego wspomnienia rozpoczyna się od tej samej grupy świętych męczenników: archidiacona Stefana, Dymitra, Jerzego i Teodora. Najwcześniejsze teksty nie wyszczególniały dwóch św. Teodorów (Tyrona i Stratelatesa określanego we współczesnych greckich i angielskich liturgikonach jako „dowódca” bądź „generał”). Po tej stałej grupie świętych liturgikony wymieniały lokalnych męczenników. Po wspomnieniu męczenników, tek-

2000; Taft R. F., *The Great Entrance. A History of the Transfer of Gifts and other Preanaphoral Rites of the Liturgy of St. John Chrysostom*, Roma: Pont. Institutum Studiorum Orientalium 1975.

¹⁴ Abp. Vasilij Krivoshein, *Nekotoryje bogoslužebnye osobennosti u grekov i russkikh i ih znachenie*, w: *Vestnik Russkogo Zapadno-Evropskogo Patriarshego Ekzarhata*, nr 89-90 1975, dostępny w Internecie: <http://www.portal-slovo.ru/theology/37734.php>, dostęp: 10.07.2012.

¹⁵ Zob. Tofiluk J., *Różnice w sprawowaniu św. Liturgii w prawosławnych Kościołach lokalnych*, dostępny w Internecie: www.psd.edu.pl, dostęp 12.12.2012, s. 4.

¹⁶ Kern K., *Evharistija*, dz. cyt.

¹⁷ *Small Ieratikon. Μικρόν Ιερατικόν*, Greek Orthodox Metropolis of Denver 2011, s. 34-35.

sty wskazują na wspomnienie świętych męczennic, wśród których we wszystkich tekstach spotykamy imiona świętej Tekli, Barbary, Kyriakii (Niedzieli), Eufemii, Paraskiewy i Katarzyny. Grecka praktyka uzupełnia ten spis o imiona św. Maryny i Ireny¹⁸. We współczesnym greckim liturgikonie wspomnienie św. męczenników kończy się ogólnym wspomnieniem świętych męczenników kapłanów, męczenników zwycięzców oraz świętych wyznawców, nietypowym dla praktyki słowiańskiej¹⁹.

Szósta częścica wyjmowana jest z prosfory w intencji świętych mnichów. Podobnie jak przy wyjęciu piątej częścicy są oni wymieniani w dwóch grupach: mnichów mężczyzn i kobiet. Również i w tym przypadku porządek wspomnień świętych jest na początku identyczny we wszystkich praktykach lokalnych. We wszystkich liturgikonach pojawiają się w tym miejscu imiona świętych ojców: Antoniego, Eutymiusza, Sawy, Onufrego oraz Atanazego z Atosu. Spis imion w lokalnych redakcjach był uzupełniany o imiona szczególnie czczonych świętych mnichów. W praktyce słowiańskiej pierwotnie pojawiają się św. Antoni i Teodozy z Ławry Kijowsko-Pieczerskiej, a później kolejni święci: Barlaam z Chutynia, Sergiusz z Radoneża, Serafin z Sarowa. Tradycja słowiańska jest przy tym zróżnicowana i w każdym z centrów pojawiają się dodatkowo inne imiona: św. Hioba z Poczajowa, jak również świętych mnichów, którzy nie pochodzili z ziem słowiańskich, a zostali w spisie umieszczeni ze względu na wielką cześć im oddawaną i znaczący wpływ na rozwój duchowości. Do takich świętych zaliczymy: św. Teodozjusza Cenobitę, św. Jana z Damaszku oraz św. Jana Klimaka²⁰. Po wspomnieniu św. mnichów, czytane są imiona św. mniszek. Podobnie, jak w przypadku św. męczennic, również i ten spis pozostaje praktycznie niezmienny we

wszystkich współczesnych redakcjach liturgikonów i w szczególności następujące imiona świętych niewiast: Pelagii, Teodozji, Anastazji, Eupraksji, Fewronii, Teoduli, Eufrozyny oraz Marii Egipskiej.

Siódma częścica wyjmowana jest w czasie wspomnienia świętych darmo lecących. We wszystkich liturgikonach do tej grupy zaliczono św.: Kosmę i Damiana, Cyra i Jana, Pantelejmona i Hermolausza. Jedynie współczesna grecka redakcja poszerza ten spis o trzy pary świętych: Samsona i Diomida, Mocjusza i Anikite oraz Falleusza i Tryfona²¹.

Ósma częścica wyjmowana jest w trakcie wspomnienia św. Joachima i Anny. Ponadto w tym momencie wspomniani są święci, którym poświęcona jest świątynia oraz święci dnia. Słowiańska praktyka uzupełnia ten spis o świętych równych apostołom oświecicieli słowiańszczyzny, tj. o św. Cyryla i Metodego, św. Włodzimierza. W niektórych słowiańskich redakcjach pojawia się ponadto wspomnienie św. równej apostołom księżny Olgi.

Ostatnia częścica wyjmowana jest w czasie wspomnienia autora modlitw sprawowanej Liturgii. We wszystkich liturgikonach zapisane są dwa imiona świętych: św. Jana Chryzostoma oraz św. Bazylego Wielkiego.

Poniżej przedstawimy zestawienie wspomnień świętych zapisanych w greckich i słowiańskich księgach liturgicznych różnych epok.

Pierwsze zestawienie opiera się na starych redakcjach XV-XVII w., w których nie było jeszcze uwag dotyczących wyjmowania z prosfory 9 częścicy. Imiona świętych spisane zostały w korespondującej ze współczesną praktyką kolejności, jednak bez przypisania ich do jednej z 9 grup. W tekście brak więc wskazania o wyjmowaniu częścicy, natomiast po wymienieniu wszystkich kategorii świętych zapisano uwagę: „bierze częstkę i kładzie po lewej stronie Baranka”²².

Tabela 1: Imiona świętych wymieniane w trakcie proskomidii w tekstach XV-XVII w.

Porównanie tekstu słowiańskiego Euchologionu z Wenecji z 1519 roku z tekstami ksiąg słowiańskich XV-XVII wieków¹

Słowiański Euchologion Wenecja 1519	Słowiańskie służebniki XV-XVII w.
Mocą Krzyża Świętego; Niebiańskich Mocy Bezcielesnych; Jan Chrzciciel; Apostołowie; Hierarchowie: Bazyli Wielki, Grzegorz Teolog, Jan Chryzostom, Atanazy, Cyryl, Mikołaj z Myrry, Sawa Serbski, (-fragment utraczony); Wielkomęczennicy: (-) Dymitr, Teodor; Ojcowie: Antoni, Eutymiusz, Sawa, Onufry, Atanazy z Atosu, Symeon Serbski; Darmo lecący: Kosma i Damian, Pantelejmon; Joachim i Anna; Święci dnia i wszyscy święci	(Mocą Krzyża Świętego, Niebiańskich Mocy Bezcielesnych ²); Jan Chrzciciel; (wszyscy prorocy ³); Apostołowie (Piotr i Paweł, Mateusz, Marek, Łukasz i Jan Teolog ⁴); Ojcowie: Bazyli Wielki, Grzegorz Teolog, Jan Chryzostom, Atanazy i Cyryl, [-] ⁵ , Mikołaj z Myrry, Piotr nowy cudotwórca ruski (cudotwórca ruscy Piotr i Aleksy, Jonasz, Nikita biskupi, Jan arcybiskup Nowogrodzki, Leoncjusz, Gurij i Warsonofiusz Kazański ⁶); Męczennicy: archidiacon Stefan, Jerzy, Dymitr, Teodor (Nikita, Prokopiusz, Borys i Gleb i książę Michał Czernichowski i Fiodor bojarin ⁷); Święci mniisi: Antoni, Eutymiusz, Sawa, Onufry, Atanazy Atoski, Teodozjusz cenobita, Jan Klimak (Jan Damasczeński, Antoni i Teodozy, Sergiusz i Barlaam, Cyryl i Nikon i Dymitr pryłuccy, Nikita perejasławski, Pafnucy borowski, Zosima i Sabacjusz sołowieccy ⁸); Darmo lecący (Kosma i Damian, Cyrus i Jan, Pantelejmon i Hermolausz, Samson i Diomid ⁹); Joachim i Anna; Wielkomęczennice: Tekla, Barbara, Cyriacja, Eufemia; mniszki: Pelagia, Teodozja, Anastazja, Eupraksja, Febronja, Teodula; święty pod którego wezwaniem jest świątynia, święci dnia;

¹ *Sluzhebnik iz Venecii 1519...*, dz. cyt., s. 12-13. *Sluzhebnik*, XV w., nr 216, dz. cyt., s. 4-5. Tekst zgodny z wydaniem z 1627 r. *Sluzhebnik*, RGB (Rossijskaja Gosudarstvennaja Biblioteka), fond „Staropечатnye knigi” nr 3 (<http://www.stsl.ru/manuscripts/staropечатnye-knigi/3/>), karty 78-79. *Sluzhebnik i Trebnik*, XV w., MDA (Biblioteka Moskiewskiej Duchownej Akademii) nr 79, karta 2-3 (<http://www.stsl.ru/manuscripts/medium.php?col=5&manuscript=079&pagefile=079-0001>). *Chin liturgii sv. Ioanna Zlatoustsa...*, nr 111, dz. cyt., karty 12-13. *Служебник*, XVII w., RGB (Rossijskaja Gosudarstvennaja Biblioteka) nr 219, karty 7-8 (<http://www.stsl.ru/manuscripts/medium.php?col=1&manuscript=219&pagefile=219-0010>). ² *Sluzhebnik iz Tyrgovishte 1508 goda. Reprintnoe izdanie*, wyd. Golovanov, Omsk-Upsala 2012, s. 17-18. Spis uzupełniony jest również o hierarchę św. Sawę Serbskiego oraz świętego mnicha Symeona Serbskiego. ³ *Chin liturgii sv. Ioanna Zlatoustsa...*, nr 111, dz. cyt., karty 12-13. ⁴ Tamże. ⁵ W rękopisie służebnika z XV w. (nr 216) brak początkowych imion świętych, a spis rozpoczyna się w tym miejscu, od imienia św. Mikołaja z Myrry: *Sluzhebnik*, XV w., nr 216, dz. cyt., s. 4. ⁶ *Chin liturgii sv. Ioanna Zlatoustsa...*, nr 111, dz. cyt., karty 12-13. ⁷ Tamże. ⁸ Tamże. ⁹ Tamże.

¹⁸ Tamże.

¹⁹ Tamże.

²⁰ Zob. *Chin liturgii sv. Ioanna Zlatoustsa*, MDA (Biblioteka Moskiewskiej Duchownej Akademii) nr 111, karty 12-13 (<http://www.stsl.ru/manuscripts/mda-prochie/177>).

²¹ *Small Ieritikon...*, dz. cyt., s. 34-35.

²² Zob. m.in.: *Sluzhebnik*, XV w., RGB (Rossijskaja Gosudarstvennaja Biblioteka) nr 216, s. 4 (<http://www.stsl.ru/manuscripts/book.php?col=1&manuscript=216>); *Sluzhebnik iz Venecii 1519 goda [liturgicheskaja chast']*. *Reprintnoe izdanie*, wyd. Golovanov, Omsk-Upsala 2012, s. 12-13.

Tabela 2: Imiona i kategorie świętych wspominane w czasie Proskomidii, przy wyjmowaniu 9 częsteczek

	Euchologion Wenecja 1869 ¹	Euchologion 1767 ² ; Liturgikon Ateny 1856 ³ ; Liturgikon Ateny 1877 ⁴ ;	Współczesne greckie redakcje ⁵ w tym grecka redakcja Hieratikonu z 2011 r. ⁶	Współczesne redakcje słowiańskie ⁷	Polski tekst ⁸	Inne współczesne redakcje: A: Liturgikon serbski ⁹ ; B: Liturgikon angielski (1866) ¹⁰ ; C: Angielski przekład Rosyjskiej Cerkwi poza Granicami (ROCOR) ¹¹ ;
1	Archaniołowie: Michał, Gabriel i Siły Bezcielesne	Jan Chrzcziciel	Archaniołowie Michał i Gabriel i Niebiańskie Siły Bezcielesne ([lub, zgodnie ze starą redakcją] św. Jan Chrzcziciel ¹²)	Jan Chrzcziciel		
2	Jan Chrzcziciel i Prorocy: Mojżesz, Aaron, Elias, Elizeusz, Dawid, Jesse, Trzej św. Młodzieńcy, Daniel i wszyscy prorocy		Wielki Prorok św. Jan Chrzcziciel, prorocy: Mojżesz, Aaron, Elias, Elizeusz, Dawid i Jesse (Hieratikon 2011: Dawid syn Jesego ¹³), Trzej św. Młodzieńcy, Daniel i wszyscy prorocy	Prorocy: Mojżesz, Aaron, Elias, Elizeusz, Dawid, Jesse, Trzej św. Młodzieńcy, Daniel i wszyscy prorocy		
3	Apostołowie: Piotr i Paweł, Dwunastu, Siedemdziesięciu		Dwunastu, Siedemdziesięciu i wszyscy apostołowie (Hieratikon 2011: i wszyscy równi apostołom)			B: Dwunastu, Siedemdziesięciu
4	Święci Ojcowie, nauczyciele i hierarchowie: Bazyli Wielki, Grzegorz Teolog, Jan Chryzostom, Atanazy i Cyryl, (Hieratikon 2011: Jan Miłosierny, Patriarcha Aleksandrii) Mikołaj [bp] Myrry,		(Hieratikon 2011: Spiridon bp Trimitery, Dionizy abp Eginu, Nektariusz z Pentapolis)	Michał Kijowski, Piotr, Aleksy, Jonasz, Filip moskiewscy, Nikita bp Nowogrodu, Leoncjusz bp Rostowa	Piotr, Aleksy, Jonasz, Filip moskiewscy, Nikita bp Nowogrodu, Leoncjusz bp Rostowa	C: Michał Kijowski A, C: Piotr Aleksy, Jonasz, Filip C: Hermogen A: C: moskiewscy, A: Sawa, Arseniusz, Maksym, Bazyli i Piotr serbscy C: Nikita bp Nowogrodu, Leoncjusz bp Rostowa
	i wszyscy św. hierarchowie					
5	Męczennicy: archidiacon Stefan, Dymitr, Jerzy, Teodor		Teodor Tyron, Teodor Stratelates, (Hieratikon 2011: męczennicy kapłani ¹⁴ : Ignacy, Polikarp, Halamboros, Eleuteriusz, Kosma),	Teodor Tyron, Teodor Stratelates,	Maksym Gorlicki, Gabriel Młodzieńiec ¹⁵	
	i wszyscy męczennicy		(Hieratikon 2011: i wszystkie męczennice): św. równa apostołom Tekla, Barbara, Katarzyna, (Hieratikon 2011: Kyriakja), Maryna, Paraskiewa, (Hieratikon 2011: Irena), i wszyscy św. męczennicy (Hieratikon 2011: męczennicy kapłani, zwycięzcy męczennicy i wyznawcy),	i wszyscy św. męczennicy; męczennice: Tekla, Barbara, Kyriakja (A: Nedelje), Eufemia, Paraskiewa, Katarzyna i wszystkie św. męczennice		
6	Święci mnisi: Antoni, Eutymiusz, Sawa, Onufry, Atanazy Atoski		(Hieratikon 2011: Teodozy Przełożony ¹⁶ , Dionizy z Olimpu)	Antoni i Teodozy Pieczerscy, Sergiusz z Radoneża,		
				Barlaam z Chutynia	Serafin z Sarowa, Hiob z Poczajowa, Atanazy z Brześcia, Barlaam z Chutynia	A: Serafin z Sarowa, Naum z Ochrydy, Symeon Toczący Mirro, Prochor Pczyński, Jan Ryłski,
	i wszyscy św. mnisi		i matki: Pelagia, Teodozja, (Hieratikon 2011: Anastazja, Eupraksja, Fewronia, Teodula), Eufrozyna, Maria Egipska i wszyscy św. asceci	i wszyscy ojcowie i matki: Pelagia, Teodozja, Anastazja, Eupraksja, Fewronia, Teodula, Eufrozyna, Maria Egipska i wszystkie świętobliwe matki		
7	Darmo leczący: Kosma i Damian, Cyrus i Jan, Pantelejmon i Hermolausz		(Hieratikon 2011: Samson i Diomid, Mocjusz i Anikita, Falleusz i Tryfon)			
	i wszyscy św. darmo leczący					
8	Joachim i Anna,	święci dnia	(Hieratikon 2011: święci pod którego wezwaniem jest świątynia), święci dnia	św. pod którego wezwaniem jest świątynia, święci dnia, Nauczyciele Słowian Cyryl i Metody,	równy apostołom św. Włodzimierz, (św. wielka księżna Olga)	(C: św. Włodzimierz)
					równy apostołom św. Włodzimierz	
9	Jan Chryzostom lub Bazyli Wielki					

¹ Ευχολογιον το μεγα (Σπυριδωνος ιερομοναχου Ζερβου), Βενετια 1869, s. 39-41. ² Ευχολογιον το μεγα, Wenecja (Ενετιησιν) 1767 (wyd. Γλυκει), s. 31-32. ³ Αι Φειαι Λειτουργιαι των εν αγιοις πατερων ημων Ιωαννου του Χρυσοστομου και Βασλειου του Μεγαλου συν της των Προηγιασμενων Ιρηγοριου του Διαλογου, Αθηνα 1856, s. 6-7. ⁴ Αι Φειαι Λειτουργιαι..., 1877, dz. cyt., s. 56-58. ⁵ Order of the Divine and Sacred Liturgy: As it is performed in the Great Church and on the Holy Mountain of Athos, dostępny w Internecie: <http://www.anastasis.org.uk/Proskom02+notes+diag.pdf>, dostęp 1.10.2012, s. 11-12. Zob. również: Papademetriou G. C., *The Office of Oblation (Proskomide)*, Dostępny w Internecie: <http://www.goarch.org/>

ourfaith/ourfaith9561, dostęp 1.10.2012. Zob. *Η Θεία Λειτουργία (Εισαγωγή π. Βασιλείου Ιβήρων, Ακολουθία της Ιεράς Προθέσεως, Η Θεία Λειτουργία)*, dostępny w Internecie: http://www.myriobiblos.gr/texts/greek/chrysostom_liturgy.htm, dostęp 10.10.2012. ⁶ *Small Ieratikon...*, dz. cyt., s. 34-35. ⁷ *Sluzhebnik Liturgija svjateljja Vasilija Velikogo. Liturgija Prezhdeosvjashchennyh Darov*, Svjato-Troickaja Sergieva Lavra 2003, karta 9-10. Tekst odpowiada wydaniu: *Sluzhebnik*, wyd. Sinodalnaja Tipografija, Moskwa 1896. ⁸ *Boska Liturgia świętego ojca naszego Jana Chryzostoma*, Warszawska Metropolia Prawosławna, Warszawa 2001, s. 20-24. *Boska Liturgia świętego ojca naszego Bazylego Wielkiego*, Warszawska Metropolia Prawosławna, Warszawa 2005, s. 20-24. ⁹ *Liturgikon*, wyd. Istochnik Pres, Izdavachka Kucha Eparhije Kanadske 2000, s. 18-19. ¹⁰ *The Divine Liturgy of our father among the saints, John Chrysostom. Archbishop of Constantinople. Done into English, with some preparatory notes, and the original Greek of the open parts*, London 1866, s. 11-12. ¹¹ *The Proskomede, The Service of preparation before the Divine Liturgy*, dostępny w Internecie: <http://www.orthodox.net/services/proskomede.pdf>, dostęp 10.10.2012, s. 10-12. ¹² *Order of the Divine and Sacred Liturgy. As it is performed in the Great Church and on the Holy Mountain of Athos*, dostępny w Internecie: <http://www.anastasis.org.uk/Proskom02+notes+diag.pdf>, dostęp 10.10.2012, s. 11-12. ¹³ Tamże. ¹⁴ Gr. ἱεποιατρῶν, zob. *Small Ieratikon...*, dz. cyt., s. 34. ¹⁵ Polskie tłumaczenie ks. Henryka Paprockiego opracowane w formie elektronicznej jest uzupełnione o św. archimandrytę Grzegorza. Zob. www.liturgia.cerkiew.pl, dostęp 3.12.2012. ¹⁶ „cenobita” – zob. gr. τοῦ Κοινοβιαίου, zob. *Small Ieratikon...*, dz. cyt., s. 34. Wspomnienie Teodozego Cenobity odpowiada więc słowiańskim redakcjom XV-XVI w., w których również wspomniano tego świętego. Zob. m.in.: *Sluzhebnik i Trebnik*, XV w., nr 79, dz. cyt., karta 2-3.

Przedstawione schematy wspomniania świętych w czasie proskomidii pozwalają wychwycić dwie kategorie różnic: związaną z greckimi reformami tekstów liturgicznych oraz zauważalną we wszystkich redakcjach zmiennością wynikającą ze wspomniania lokalnych świętych.

Pierwsza różnica koncentruje się wokół zmian istniejących jedynie w greckich liturgikonach i w ograniczonym stopniu, w tekstach opartych na greckiej tradycji. Do rozbieżności należy wspomnienie aniołów przy wyjęciu pierwszej części oraz rozszerzenie wspomniania apostołów o wyszczególnienie „dwunastu” oraz „siedemdziesięciu”, a także zmiana wprowadzona we współczesnych greckich redakcjach, gdzie w gronie proroków wyszczególnia się nie „Dawida i Jessego” lecz „Dawida syna Jessego”²³. Różnice te należy określić za charakterystyczne dla greckiej tradycji liturgicznej. Próby ich rozszerzenia na cerkwie tradycji słowiańskiej, zauważalne w historii liturgiki, nie zakończyły się sukcesem. Zauważalne w słowiańskich rękopisach XV w. wspomnienie Krzyża Świętego oraz Sił Bezcielesnych, w wyniku ujednolicania i korekty tekstów liturgicznych w Rosji zanikło w późniejszych redakcjach.

Powyższe zestawienie pozwala nam zauważyć, iż powszechne zróżnicowanie wspomnianych imion ogranicza się do uzupełnień związanych z lokalnymi świętymi. W każdej z kategorii świętych niezmienny pozostaje fundament, tj. pierwsze główne imiona. Każdy Kościół lokalny uzupełnia go o nadbudowę w postaci lokalnie istotnych świętych. Na podstawie tabeli nr 2 możemy stwierdzić, iż w każdym z Kościołów lokalnych spisy te zostały rozbudowane w oparciu o następującą klasyfikację: po wspomnieniu apostołów ma miejsce wspomnienie hierarchów, uzupełniane o świętych biskupów lokalnej cerkwi. Kolejną grupą, w której zauważamy podobne wpływy są święci męczennicy. Następnie wspomniani są święci ojcowie, tj. mnisi, asceci oraz święte matki, tj. mniszki. W ten sposób, w opisie proskomidii wyszczególniania się następujące lokalne kategorie świętych: hierarchowie, męczennicy oraz mnisi-asceci. W tradycji słowiańskiej, przy wyjęciu ósmej części wspomniani są ponadto święci związani z chrystianizacją tych ziem – św. Cyryl i Metody, św. Włodzimierz oraz (rzadziej) św. księżna Olga. Ostatnie uzupełnienie ma miejsce również we współczesnej greckiej praktyce, gdzie owi święci misjonarze i oświeciciele, określane jako „równi apostołom”, są wspomniani bezpośrednio po apostołach, tj. przy wyjmowaniu 3 części. Równie ważnym uzupełnieniem jest wprowadzone w greckiej praktyce wymienianie pośród męczenników

również świętych męczenników kapłanów, zwycięzców oraz wyznawców.

Fundament wspomnień świętych w czasie proskomidii, w polskiej tradycji liturgicznej opiera się na słowiańskiej tradycji. Poza minimalnym zróżnicowaniem jest on również zbieżny z grecką praktyką liturgiczną. Poniżej przedstawimy więc ten, obowiązujący w naszej praktyce „fundament”:

Tabela 3. Spis imion powszechnie wspominanych w czasie proskomidii

1	Jan Chrzciciel
2	Apostołowie
3	Prorocy
4	Hierarchowie: Bazyli Wielki, Grzegorz Teolog, Jan Chryzostom, Atanazy i Cyryl, Mikołaj [bp] Myrry,
5	Męczennicy: archidiacon Stefan, Dymitr, Jerzy, Teodor Tyron, Teodor Stratelates, Męczennice: Tekla, Barbara, Kyriakja, Eufemia, Paraskiewa, Katarzyna,
6	Święci mnisi: Antoni, Eutymiusz, Sawa, Onufry, Atanazy Atoski, Święte mniszki: Pelagia, Teodozja, Anastazja, Eupraksja, Fewronia, Teodula, Eufrozyna, Maria Egipska,
7	Darmo leczący,
8	Joachim i Anna, równi apostołom Cyryl i Metody, równi apostołom Włodzimierz,
9	Jan Chryzostom lub Bazyli Wielki

Unikając roztrząsania wszystkich marginalnych różnic, należy przede wszystkim uwzględnić powszechnie zauważalne zróżnicowanie dotyczące lokalnych dyptychów świętych. We wszystkich współczesnych redakcjach takie zróżnicowanie jest obecne. Uzupełniając spis świętych o lokalnych hierarchów, męczenników, mnichów oraz misjonarzy i oświecicieli, teksty te prowokują i w naszym przypadku, lokalnego Kościoła w Polsce ustanowienie własnego dyptychu świętych.

3. Założenia przy uzupełnieniu spisu świętych Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego uwzględnianego w schemacie proskomidii

Uzupełnienie spisu świętych stanowi ingerencję w teksty liturgiczne i dlatego powinna być dokonywana w zgodzie z praktyką eklezjalną. Dopuszczalną drogą może więc być opracowanie propozycji takich zmian przez komisję liturgiczną a następnie ich analiza, korekta i zatwierdzenie przez wyższy organ Kościoła, tj. sobór biskupów.

²³ *Order of the Divine and Sacred Liturgy. As it is performed in the Great Church...*, dz. cyt., s. 11-12; *Small Ieratikon...*, dz. cyt., s. 34.

Ze względu na tą procedurę wprowadzania korekt i zmian w tekstach bądź praktyce liturgicznej, nasze rozważania ograniczą się jedynie do przedstawienia wstępnych założeń, oraz pokazania ogólnej propozycji uzupełnień, które w żadnym wypadku nie stanowią zamkniętego, kompletnego spisu i nie pretendują do roli analizowanej poprawki.

Wstępne założenia:

1. Jak w każdej z lokalnych tradycji, spis świętych wspominanych w czasie proskomidii nie stanowi pełnego dyptychu, lecz ogranicza się do szczególnie czczonych. W większości przypadków uzupełnienia dotyczą jedynie tych świętych, których cześć w granicach Kościoła lokalnego jest powszechna, tj. nie ogranicza się do wybranej diecezji. W sytuacji Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego dominującym modelem jest ogólnokościelny kult świętego. Pomimo oczywistych związków każdego świętego z regionem w którym żył, nauczał, bądź poniósł męczeńską śmierć, nie są oni kategorizowani jako święci jedynie tego regionu. Stawiając za przykład św. męczennika kapłana Maksyma Sandowicza, pomimo jego oczywistych związków z ziemią gorlicką, czy ogólniej Łemkowszczyzną bądź regionu Karpat i Podkarpacia, jest on czczony jako święty również w innych regionach kraju. Biorąc po uwagę powyższe założenia, spis świętych wspominanych w trakcie proskomidii nie może być utożsamiany z pełnym dyptychem świętych Kościoła lokalnego, ma natomiast dotyczyć tych, których wspomnienie jest żywe i obejmuje teren wszystkich diecezji.
2. Spis nie może się ograniczać do terytorialnego zasięgu Kościoła lokalnego czasów współczesnych, lecz powinien uwzględniać imiona tych, którzy w historii byli związani z jego życiem.
3. Przypisanie świętego do określonej kategorii powinno uwzględniać przyczyny kanonizacji. Ma to szczególne znaczenie w przypadku mnichów bądź hierarchów-męczenników. Jeśli kanonizacja była spowodowana przede wszystkim męczeńską śmiercią i taki charakter ma wspomnienie świętego w Kościele, powinien być on wspominany pośród świętych męczenników.

Zgodnie z powyższymi założeniami, propozycja uzupełnienia spisu lokalnych świętych, wspominanych w trakcie proskomidii, w Polskim Autokefalicznym Kościele Prawosławnym powinna zawierać następujące imiona świętych męczenników oraz świętych mnichów:

1. Święci męczennicy: św. mnich męczennik Atanazy igumen brzeski, św. męczennik młodzieniec Gabriel, św. męczennik kapłan Maksym Gorlicki, św. męczennik archimandryta Grzegorz, św. męczennicy ziemi chełmskiej i podlaskiej. W spisie świętych męczenników zasadnym byłoby również ogólne uwzględnienie kanonizowanych przez Rosyjską Cerkiew Prawosławną świętych nowomęczenników i wyznawców, którzy pochodzili bądź byli związani z prawosławiem na terenie Polski. Uwzględnienie te mogłoby przyjąć formę

opracowaną na podstawie współczesnego greckiego liturgikonu²⁴: „i wszystkich nowomęczenników i wyznawców”.

2. Święci mnisi: św. Hiob z Poczaiewa.

Powyższa propozycja uwzględnia imiona świętych, którzy w historii związani byli z losami prawosławia na ziemiach polskich bądź na terenach wchodzących w skład Rzeczypospolitej. Kryteria uwzględnienia relacji świętego z polskim prawosławiem mogą oczywiście być rozszerzone bądź zawężone. Zasadne jest jednak przede wszystkim wskazanie tych świętych, których pamięć wśród wiernych jest wciąż żywa. Analizując wspomnienie świętych różnych lokalnych Kościołów, zauważyliśmy, iż nie zawierały one nigdy kompletnych dyptychów lokalnych świętych. Taki pełny spis, wymagający również opracowania, nie jest czytany w trakcie proskomidii, lecz stanowi tekst wygłaszany przez diakona w czasie litji.

4. Wspomnienie świętych w czasie litji

Podobnie jak w przypadku wspomnienia świętych w czasie proskomidii, są oni również dwukrotnie wspomniani w czasie litji: w prośbie wygłaszanej przez diakona oraz w modlitwie kapłańskiej. Obserwowana w różnych Kościołach lokalnych praktyka ukazuje zbieżność tych wspomnień ze spisem świętych z proskomidii, jednak przeważnie jest ona znacznie bardziej rozwinięta.

Propozycja spisu świętych czytanych w czasie litji:

1. Święci hierarchowie: św. metropolita kijowski i halicki Piotr Mohyla (+1647).
2. Święci męczennicy: św. męczennik młodzieniec Gabriel (+1590), św. mnich męczennik Antoni Supraski (XVI w.), św. mnich męczennik Atanazy igumen brzeski (+1648), św. męczennik kapłan Maksym Gorlicki (+1914), św. męczennik archimandryta Grzegorz (związany z polską Cerkwią w latach 1933-1942, +1942)²⁵, św. męczennicy ziemi chełmskiej i podlaskiej, wśród których z imienia znani są²⁶: święci męczennicy kapłani: Bazyli (+1945)²⁷, Paweł (+1943)²⁸, Mikołaj (+1944)²⁹, Lew (+1944)³⁰, Piotr (+1944)³¹, Sergiusz (+1943)³², św. męczennik mnich Ignacy z Jabłecznej

²⁴ *Small Ierakon...*, dz. cyt., s. 34-35.

²⁵ Charkiewicz Jarosław, *Męczennicy XX wieku. Martyrologia Prawosławia w Polsce w biografiach świętych*, Warszawa 2004, s. 83-101.

²⁶ Zob. Ikos 1 Akatystu do św. męczenników, dostępny w Internecie: http://hamradio.biaman.pl/media/books/akatyst_m_chip.pdf, dostęp 1.12.2012; zob. również *Uchwała Świętego Soboru Biskupów Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego*, 2003, dostępny w Internecie: http://www.lublin.cerkiew.pl/texty.php?id_n=7&id=175, dostęp 4.12.2012.

²⁷ Charkiewicz Jarosław, *Męczennicy XX wieku...*, dz. cyt., s. 127-135.

²⁸ Tamże, s. 116-118.

²⁹ Tamże, s. 122-123.

³⁰ Tamże, s. 119-121.

³¹ Tamże, s. 124-125.

³² Tamże, s. 112-115.

(+1943)³³, męczennica Joanna (+1943)³⁴, św. nowi męczennicy i wyznawcy: św. mnich wyznawca Serafin Zahorowski (+1922), św. kapłan wyznawca Roman (z Zamościa, +1937)³⁵, św. kapłan męczennik Włodzimierz (z Łukowa, +1937)³⁶, św. kapłan męczennik Jarosław (z Puchłów, +1937)³⁷, św. biskup męczennik Serafin (w latach 1906-1914 przełożony monasteru w Jabłecznej, 1916-1917 biskup chełmski, +1937)³⁸, św. biskup męczennik Onufry (z Posad-Opole k. Puław, +1938)³⁹, św. archimandryta męczennik Serafin Żyrowicki (w latach 1935-37 w Kuraszewie, +1946)⁴⁰, św. mniszka wyznawczyni Paraskiewa Turkowicka (+1953), św. mnich wyznawca Leoncjusz z Tarnogrodu (+1972)⁴¹.

3. Święci mnisi: św. Antoni i Teodozy z Kijowa, św. Hiob i Amfilohiusz z Poczajewa.

W przypadku opracowania zmian w tekście wspomnień świętych w czasie litji, należałoby, w miarę możliwości sporządzić pełny dyptych. Zadanie takie uzależnione jest

jednak w znacznym stopniu od zachowanych informacji oraz lokalnej pamięci wspólnoty. Z tego względu zmiany takie powinny przynajmniej uwzględnić imiona świętych zgromadzone w poszczególnych diecezjach.

Zakończenie

Wszystkie wspomnienia świętych zapisane w liturgi-
konach różnych Kościołów lokalnych stanowią najlepszy dowód na żywą i przynoszącą dobre owoce wiarę. Obecność lokalnych świętych jest niepodważalnym bogactwem, który jednoczy wiernych we wspólnocie, wskazując iż niezależnie od historycznej epoki, niezależnie od wszystkich uwarunkowań, w każdym czasie i w każdym miejscu nauce Kościoła prawosławnego było i jest prawdziwie przyjęte. Wysławianie świętych naszych ziem, ukazywanie ich jako niedoścignionych wzorów, nie może ograniczyć się do sfery katechizacyjnej, lecz musi przede wszystkim zachować swój modlitewny, liturgiczny charakter. W eucharystycznej modlitwie, ci wszyscy święci stanowią solidny most łączący współczesnego człowieka, wspólnotę wiary, w której przebywa i Zbawiciela naszego Jezusa Chrystusa, który jest głową Kościoła i Tym, wokół którego jednoczą się wierzący, podążając drogą przez Niego wyznaczoną.

Bibliografia

Źródła:

- Small Ieratikon*. Μικρόν Ἱερατικόν, Greek Orthodox Metropolis of Denver 2011.
- Chin liturgii sv. Ioanna Zlatoustia*, MDA (Biblioteka Moskiewskiej Duchownej Akademii) nr 111 (<http://www.stsl.ru/manuscripts/mda-prochie/177>).
- Sluzhebnik*, XV w., RGB (Rossijskaja Gosudarstvennaja Biblioteka) nr 216 (<http://www.stsl.ru/manuscripts/book.php?col=1&manuscript=216>).
- Sluzhebnik iz Venecii 1519 goda [liturgicheskaja chast']*. Reprintnoe izdanie, wyd. Golovanov, Omsk-Upsala 2012.
- Sluzhebnik*, 1627, RGB (Rossijskaja Gosudarstvennaja Biblioteka), fond „Staropechatnye knigi” nr 3 (<http://www.stsl.ru/manuscripts/staropechatnye-knigi/3>).
- Sluzhebnik i Trebnik*, XV w., MDA (Biblioteka Moskiewskiej Duchownej Akademii) nr 79, (<http://www.stsl.ru/manuscripts/medium.php?col=5&manuscript=079&pagefile=079-0001>).
- Служебник*, XVII w., RGB (Rossijskaja Gosudarstvennaja Biblioteka) nr 219, (<http://www.stsl.ru/manuscripts/medium.php?col=1&manuscript=219&pagefile=219-0010>).
- Sluzhebnik iz Tyrgovishte 1508 goda*. Reprintnoe izdanie, wyd. Golovanov, Omsk-Upsala 2012.
- Ευχολογιον το μεγα (Σπυριδονος ιερομοναχου Ζερβου)*, Βενετια 1869.
- Ευχολογιον το μεγα*, Wenecja (Βενετισιν) 1767 (wyd. Γλυκει).
- Αι Φειαι Λειτουργιαι των εν αγιοις πατερων ημων Ιωαννου του*

- Χρυσοστομου και Βασιλειου του Μεγαλου συν της των Προηγιασμενων Γρηγοριου του Διαλογου*, Αθηνα 1856.
- Order of the Divine and Sacred Liturgy. As it is performed in the Great Church and on the Holy Mountain of Athos*, dostępny w Internecie: <http://www.anastasis.org.uk/Proskom02+notes+diag.pdf>, dostęp 1.10.2012.
- Papademetriou G. C., *The Office of Oblation (Proskomide)*, Dostępny w Internecie: <http://www.goarch.org/ourfaith/ourfaith9561>, dostęp 1.10.2012.
- Zob. Η Φεία Λειτουργία (Εισαγωγή π. Βασιλείου Ιβήρων, Ακολουθία της Ιεράς Προθέσεως, Η Θεία Λειτουργία), dostępny w Internecie: http://www.myriobiblos.gr/texts/greek/chrysostom_liturgy.htm, dostęp 10.10.2012.
- Sluzhebnik Liturgija svjatitelja Vasilija Velikogo. Liturgija Prezhde-osvjashchennyh Darov*, Svjato-Troickaja Sergieva Lavra 2003.
- Sluzhebnik*, wyd. Sinodalnaja Tipografija, Moskwa 1896.
- Boska Liturgia świętego ojca naszego Jana Chryzostoma*, Warszawska Metropolia Prawosławna, Warszawa 2001.
- Boska Liturgia świętego ojca naszego Bazylego Wielkiego*, Warszawska Metropolia Prawosławna, Warszawa 2005.
- Liturgikon*, wyd. Istochinik Pres, Izdavachka Kucha Eparhije Kanadske 2000.
- The Divine Liturgy of our father among the saints, John Chrysostom. Archbishop of Constantinople. Done into English, with some preparatory notes, and the original Greek of the open parts*, London 1866.

The Proskomede, The Service of preparation before the Divine Liturgy, dostępny w Internecie: <http://www.orthodox.net/services/proskomede.pdf>, dostęp 10.10.2012.

Opracowania:

- Charkiewicz J., *O wspomnianiu świętych podczas proskomidii*, w: *Elpis. Czasopismo Teologiczne Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku*, 25-26 2012, s. 155-193.
- Charkiewicz J., *Męczennicy XX wieku. Martyrologia Prawosławia w Polsce w biografiach świętych*, Warszawa 2004.
- Kern K., *Evharistija*, Moskwa 1999 (wyd. I: Parizh: YMCA-Press 1947).
- Kryvoshein Vasilij, abp., *Nekotoryje bogoslužebnye osobennosti u grekov i russkich i ih znachenie*, w: *Vestnik Russkogo Zapadno-Evropejskogo Patriarshego Ekzarhata*, nr 89-90 1975, dostępny w Internecie: <http://www.portal-slovo.ru/theology/37734.php>, dostęp: 10.07.2012.
- Muretov S., *Istoricheskij obzor chinoposledovanija Proskomidii*, Moskwa 1895.
- Muretov S., *O pominovenii Bezplotnyh Sil na Proskomidii*, Moskwa 1897.
- Muretov S., *Posledovanie proskomidii, velikago vhoda i prichashchenija v slawjano-russkich sluzhebnykh XII – XIV v.*, Moskwa 1897.
- Petrovskij A. V., *Drevnij akt prinoshenija weshchestwa dlja tainstva Evharistii i posledovanie proskomidii*, w: *Hristianskoe chtenie*, 84 (3) 1904, s. 422-423.
- (Zaharovich) Filaret, igumen, *Chin Liturgii sv. Ioanna Zlatoustago po izlozheniju staropechatnyh, novoispravlennago I drevnepismennyh sluzhebnykh*, Moskwa 1899.
- Paprocki H., *Misterium Eucharystii. Interpretacja genetyczna liturgii bizantyjskiej*, wyd. WAM, Kraków 2010.
- Taft R. F., *A history of the Liturgy of St. John Chrysostom. Volume V. The Precommunion Rites*, Roma Pontificio Instituto Orientale 2000.
- Taft R. F., *The Precommunion Rites*, Roma 2000.
- Taft R. F., *The Great Entrance. A History of the Transfer of Gifts and other Preanaphoral Rites of the Liturgy of St. John Chrysostom*, Roma: Pont. Institutum Studiorum Orientalium 1975.
- Taft R. F., *Water into Wine. The Twice-mixed Chalice in the Byzantine Eucharist*, w: *Muséon*, 100 1987.
- Tofiluk J., *Różnice w sprawowaniu św. Liturgii w prawosławnych Kościołach lokalnych*, dostępny w Internecie: www.psd.edu.pl, dostęp 12.12.2012.

Rozmiar artykułu: 1,2 arkusza wydawniczego